Írta: Andrásfalvy Bertalan
2015. június 17. szerda, 11:13 - Módosítás: 2017. október 08. vasárnap, 07:05

A vízhaszonvétel és árvízvédelem hagyománya Magyarországon

1999 tavaszán – a Tiszán eddig még nem észlelt magas vízállás mellett – csaknem félmillió hektárt ért el a belvíz. A víz olyan felületeket is elöntött, amelyek a történelem során mindig szárazon maradtak. Ezt igazolja az Árpád-kortól napjainkig létező, oklevelekben folyamatosan szereplő falvak sora. Ezt a magas vízállást, de főleg a belvizek kiterjedését nem lehet pusztán azzal magyaráznunk, hogy a vízgyűjtő területeken lehullott csapadék és hóolvadék korunkban egyre rövidebb időben éri el a folyókat, és így a korábban időben elhúzódó lefolyás most összetorlódik. Ennek oka az, hogy fogynak a hegyeket borító és a vizet visszatartó erdők, és egyre nagyobb a vizet be nem fogadó beépített, útburkolattal ellátott terület. A kisebb patakok, vízfolyások útját is lerövidítették és sok esetben beton-ágyba kényszerítették. A veszély továbbra is csak növekedni fog, ezért a gátak magasítását tervezik. Minél magasabbak lesznek a gátak, annál nagyobb gondot jelent majd a belvizek és kisebb vízfolyások vizének átemelése a folyómederbe. 1999-ben tavasszal és most, 2000 elején a szivattyúzás költségei több millió forintba kerülnek naponta. Nyilvánvaló, hogy ez a „vízkezelés” zsákutcába jutott.

Van már megoldás? A múlt ismerete alapján gyökeresen más vízgazdálkodás lehetőségére is gondolnunk kell, és meg kell vizsgálnunk, alkalmazható-e ez a 21. század elején? Történeti-néprajzi kutatásaim során, amelyeket jobbára a Duna Tolna és Baranya megyei szakaszán végeztem, kirajzolódott a régi ártéri gazdálkodás rendszere. Ez a Kárpát-medence más tájaira is érvényes lehetett és másutt is „működött”.

A 18. század folyamán felszámolt ártéri gazdálkodás és vízhaszonvétel lényege az, hogy az ember nem kísérelte meg a víz kiáradásának megakadályozását, nem akarta azt korlátozni. Éppen azzal akadályozta meg a magas vízszintek és árvizek rombolását, hogy igyekezett a magasabb vizet azonnal, az emelkedés kezdetén minél messzebbre ki- és szétvezetni, minél nagyobb területen szétteríteni, mégpedig nem kevés vízépítési földmunkával, mesterséges csatornákkal. Ezeket az árkokat állandóan tisztította, karbantartotta, és így apadáskor ugyanezek a csatornák vissza is vezették a mederbe a kiáradt vizet. Nem maradt az ártérben lefolyástalan, pangóvizes, elárasztott vegetáció. A néhány napos vagy hetes elárasztás nem ölte ki a füvet, nem szárította ki az erdőket. A természettel való eszményi együttműködésnek is nevezhető ez az eljárás.

Miért volt mégis szükség az ember beavatkozására, vízépítési munkákra? Azért, mert természetes körülmények között a folyó hordalékával elsáncolja magát, vagyis partjain töltésszerű emelkedést rak, amit övzátonynak neveznek. Ezek az övzátonyok tehát az ártérből kissé kimagasodva kísérik a folyót. A magyar Duna közelebbről vizsgált alsó szakaszán a

Duna-völgy 10–25 km széles, ebben kígyózott lefelé a folyam. Amikor az Alpokból jövő hóolvadás vize találkozott a Kárpát-medencében június-júliusra eső csapadékcsúccsal, a vízszint Mohácsnál 9–10 méterrel is megemelkedhetett. Ez a vízjárás nemcsak egy éven belül változhatott ekkorát és ilyen szeszélyesen, de az aszályos esztendőkben lényegesen kevesebb vizet szállított ugyanazon évszakban, mint csapadékosabb években. 1931 és 1955 között Mohácson a legmagasabb és legalacsonyabb októberi vízállások közt 6,5 méter volt a különbség. Kisvíznél a Duna épít, vagyis lerakja hordalékját, nagyvíznél pedig elmossa azt, amit kisvíznél lerakott. Vagyis a vízjárás hol felső-, hol alsó-szakasz jellegű lehetett, de hogy mikor milyen, az kiszámíthatatlan volt. Eltekintve a nyár eleji, különböző mértékben, de rendszerint megérkező „zöldártól", a Duna vízjárása nem hasonlítható a Níluséhoz, melynek pontos időben, pontosan ismétlődő mértékű árhullámai voltak. Ha a Duna megáradt, hol itt, hol ott szakította át az önmaga építette övzátonyokat és gyakran új medret talált magának. Apadáskor így sok víz kintrekedt az ártérben, mert az épebben maradt övzátony-szakaszok megakadályozták a víz visszajutását a mederbe, és ott, ahol kintrekedt, kiölte a vegetációt. Ezért az ember elébe ment az árvíznek. Nem hagyta a folyóra, hogy árvízkor hol és mikor szakítja át természetes gátjait, hanem az ember vágta át azt és nyitott utat a víznek az ártérbe ott, ahol azt a legmegfelelőbbnek találta. A részletesebb térképek, pl. a múlt század elején megkezdett, Széchenyi vezette Duna-mappáció [1] kéziratos lapjai azt mutatják, hogy egy-egy elárasztható, ártéri völgy-szakasznak mindig a vízfolyás irányába eső, legalacsonyabb pontján nyitottak utat az övzátonyon, így a víz alulról töltötte föl az árteret.

A víz így nem zúdult rá az alacsonyabb szintekre, nem rombolt kénye-kedve szerint, hanem csendesen emelkedett fel. Mivel az átvágás, a fok a legalacsonyabb ponton volt, a kiáradt víz itt maradéktalanul vissza is juthatott a mederbe, és az elöntött terület megszabadult a víztől. Ez volt az oka annak, hogy az ártér nem mocsarasodott el, mert annak magasabb szintjét (a 0-pont felett 8-9 m) csak ritkán és rövid időre, alacsonyabb szintjét (0-pont felett 5-6 m), ha rendszerint el is árasztotta, néhány hét alatt arról is levonult. A rövid ideig tartó elárasztás pedig öntözte és megtermékenyítette az ártér egészét, a benne lévő erdők, gyümölcsösök, kaszálók és legelők megújultak.

Az ártér nem volt haszontalan nyerstáj, hanem az ember tervszerűen és rendszeresen kihasznált élettere, gazdálkodásának színtere, ha azon nem is folytatott ekés, gabonatermelő földművelést. Itteni megélhetésének az alapját az állattartás, gyümölcsészet, méhészet, halászat és kertészkedés képezte; mindezek itt kedvezőbb feltételeket kaptak.

Éppen ezért, a feltárt történeti adatok ismeretében beszélhetünk az ártéri gazdálkodás kultúrájáról, melynek kezdetei valószínűleg egyidősek lehettek az emberrel, hiszen az őskortól kezdve a vizek melléke mindig viszonylag sűrűbben lakott volt, mint a később kialakított ekés földművelés tájai. Az ember már az újabb kőkorban hatalmas földmunkákra volt képes, árkokat ásott és sáncokat rakott. A magyarok honfoglalása előtti időből a Kárpát-medencében hatalmas

és kiterjedt, máig tisztázatlan eredetű sánc- és árokrendszereket ismerünk. Ilyen például a csaknem Váctól a Tiszáig húzódó, a Jászságot keresztező ún. Csörsz árka is, melynek egyes szakaszait a történelmi időkben a később ide érkezett népek is felhasználták. Korabeli források az avarokkal kapcsolatosan szükségesnek tartották megemlíteni a sáncokkal és árkokkal, az ún. avar- gyűrűkkel körülvett erődítéseket. A finnugor nyelvcsalád népeinek őshazája is inkább vizes, lapályos, mint hegyes-dombos volt, és e területen előkerült, művészien kiformált eszközökön gyakran szerepeltek vízimadarak ábrázolásai. Egy, e népesség kultúráját tárgyaló régészeti tanulmánykötet címe: „Vízimadarak népe”. [2] Halászati kultúránk nyelvészeti és néprajzi kapcsolatairól számos tanulmánnyal rendelkezünk. Az ártéri gazdálkodás kulcsának nevezhető, mesterséges, öv-zátonyokat megnyitó csatorna neve, a fok is finnugor eredetű, a fakaszt, rést nyit, rés (pl. „tű foka”) szavakkal rokon. Arab utazók, földrajzi írók, például Ibn Ruszten [3] a még Etelközben lakó magyarokról egybehangzóan kiemelik, hogy földjük vizes, vagyis vízben gazdag, hogy télen a folyók mellett halásznak, miközben kiterjedt szántóföldjeikről is hírt adnak. Az említett Ibn Ruszten a magyarok ismertetése után a velük szomszéd mordatokról ír, és róluk megjegyzi, hogy „csatornáik nincsenek”. Ez úgy is értelmezhető, hogy a magyaroknak pedig vannak. (A mordat nép valószínűleg azonos a Volga mentén lakó mordvinok ősével.) A honfoglalás után az egyes előkelő nemzetségek a folyók mentén alakították ki összefüggő szállásterületeiket, erről a nagyobb folyókba torkolló, kisebb vizek torkolatánál és forrásvidékén is feltűnő, azonos helynevek tanúskodnak. (Pl. Szabolcs falunév Pécstől keletre a Mecsek lábánál és az itt eredő Pécsi víz torkolatánál, Dráva-Szabolcs.)

Ez természetesen nemcsak a halászat kedvéért történt, hanem az egész folyóvizet kísérő ártér sokoldalú hasznosításáért. Hogy a magyarok már közvetlenül a megtelepedésük után mesterien tudtak bánni a nagyobb vízfolyásokkal, bizonyítja az a történeti tény, hogy az ország védelmére veszély esetén folyók vizével árasztották el az ellenség útját. Így akadályozták meg már 1030-ban II. Konrád, majd 1044-ben III. Henrik benyomulását. A támadás megakadt a kapuvári elárasztott gyepűvonalon. Gondolható, hogy akármilyen kis víz nem akadályozhatott volna meg egy támadó hadsereget! Takács Károly tóközi kutatásai [4] során számos középkori halastó és csatorna mellett egész sánc-árok rendszereket is talált. Az árkok párhuzamosan futottak egymás mellett, és köztük volt a felmagasított sánc. Ezek a töltések nem egy esetben magasabb felszínekre is felfutottak, ott tehát nem lehetett egyszerűen a vízelvezetés a céljuk, mint az ártérben.

Igen korai adataink vannak vízépítési földmunkákra fogott, robotoló jobbágyokról is. Nemcsak rőzsekötegeket kötöttek, karókat vertek le, földet hordtak, hanem élőfákat is telepítettek a kilépő víz sodrásának megakadályozására. Timaffy László Rábaközben végzett kutatásai [5] során két, eddig ismeretlen vízépítési műszót is talált: eszteruk és holod/ok/. Az első rőzsékből, földből épített védőmű, gát, az utóbbi vízduzzasztó jelentésű. Hasonlóan vízépítési műszó még többek közt az ásvány és a sió is. Középkori okleveleinkben már a 13. századtól sűrűn bukkanunk a fok (a latin szövegekben foc) szóra. A határperek jegyzőkönyveiben többnyire ez az egyetlen magyar köznévként használt szó, de emellett jelzőkkel ellátva gyakran bukkan föl

helynévként is. A magyar foc (fok) szót a latin szövegben többször meg is magyarázzák. A különböző latin kifejezések a fok sokoldalú szerepére utalnak: meatus (meder), parvus fluvius (kis folyó), ostia v. porta aquae, porta Danubii (vízkapu, Duna-kapu), fossatum (árok), canalis (csatorna), piscina (halastó), alveus, alveus arundinosus (víz-ágy, meder, nádasos meder). A Kalocsa és Baja közti Duna-mentén többször feltűnő Vajas (Vayas-nak is írva) is mesterséges csatorna, kanális neveként szerepel. (Valószínűleg a váj igéből képzett névszó lett tulajdonnévvé.) A Szeremlén megejtett határjárás során ugyanis a terület birtokjogán vitatkozó felek nyilatkozatait szó szerint jegyzőkönyvezték. Amikor ugyanis az egyik fél azt állította, hogy *„a hajó most a Vajason halad”*
, a másik fél így válaszolt:
„ez nem a Vajas, hanem egy másik, nemrégen ásott csatorna”
(„Sed aliud fossatum, non diu factum fuisse”).

A 18. század folyamán csak ezen a déli Duna-szakaszon több száz fok nevét jegyezték fel, a legtöbb család-, ill. személynévhez kapcsolódott. 1771- ben Mohács és Kölked határperében: *„ A kérdésbe vett fokot tudgya és ismerte, mely fokot a régi török időkben mohácsi Pere István ásta és tsinálta volna ... azértis neveznék Pere fokának”.*
Több esetben a fok birtokosaként emlegetnek személyeket, ez azonban már a 18. század folyamán jogilag lehetetlen volt:
„Kerepes fok, ily nevű család birtoka, Pütsök fok- halászójáról, Börzsöny Pál foka, melléke szállás és kertek, ily nevű tulajdonosától”
. Vagy egyszerűen: „
Tót Tamás Foka, Borbás fok, Vidrátz fok”
stb. A Pesty-féle helynévösszeírásban (1864) már úgy szerepelnek ezek a személynevekkel kapcsolt fok-nevek, hogy az ott halászó orvhalász nevéből erednek. Az 1774-ben elrendelt fok-összeírás alkalmával Tolna megyében Bölcskénél 3, Madocsán 4, Pakson 11, Gerjenben 17, Faddon 54, Tolnán 19, Szekszárd határában 83, Őcsényben 11, Decsen 5, Bátán 10 fokot jegyeztek fel. Baranyából ez időből származó fok-összeírásról nincs tudomásunk. A Pesty-féle helynév-gyűjtés során Mohácson 6 fokot említenek név szerint, korábbi iratokban még 11 foknévre találunk. A múlt század végén készült 25.000-es térképen még 7 fok nevét tüntették fel.

A foknak tehát első és legfontosabb szerepe az volt, hogy az ember által kijelölt helyen, az elárasztható ártér legalacsonyabb pontján az övzátonyt áttörve kivezette és szétterítette a vizet, ezzel megakadályozta a víz veszélyes felduzzadását és rombolását, majd ugyanezen az úton apadáskor maradéktalanul visszavezette a vizet a főmederbe.

A rendes évi áradás ideje egybeesett a Duna mentén a legfontosabb halfajták szaporodási idejével. A halak ösztönösen keresték az utat kifelé, a könnyen felmelegedő, sekély vizű ártérbe, ahol bőven találtak táplálékot. Amint azonban megérkezett az apadás, sietve

visszafordultak. Ilyenkor a fok tövénél, ott, ahol az a folyó övzátonyán vezet át, rendszerint mélyebb és keskenyebb, ha rekesszel elzárták a halak útját, bőséges halfogásra számíthattak. Ezt a rekeszt, gerendákból, karókból és vesszőkből készült „szűrő” berendezést, a panaszlevelek tanúsága szerint, néhol másfél öl mélységben, „bukva” kellett megerősíteni, kijavítani. Ezeken a víz és az apró halak áthaladhattak, a nagyobbak azonban nem. A rekeszeket áradáskor nyitva kellett tartaniok, és mindegyik fogott halat, ha egyszerre zárták le azokat. A fok ugyanis nemcsak az övzátonyt törte át, hanem minden további, a víz útját gátló emelkedésen, s a mélyebb fekvésű részeken keresztül is megásták, hogy kisebb áradásokkor is működjön. Térképek tanúsága szerint így több száz méter hosszú, szakaszosan mélyebb vagy sekélyebb árok-rendszer behálózta az egész árteret. A legfontosabb természetesen az övzátonyt áttörő fok volt, itt lehetett a legtöbb és legnagyobb halat kifogni a folyómederbe visszaigyekvő halakból. A rekeszt és a fokot állandóan „kezelni”, javítani kellett, tisztítani a beleesett, sodrott ágtól, nádtól, növényzettől. Wernherus, egy, a 16. század elején Magyarországon járt német katonatiszt, aki „Magyarország csodálatos vizeiről” könyvet [6] is írt, jegyzi fel:
„Apadáskor néha a halak olyan tömege rohanja meg a rekeszt, hogy azt áttörik, és parasztok minden reménysége szertefoszlik”
, ti. a bőséges zsákmányra.

Ha nem lettek volna ezek a mesterséges csatornák, és azokat nem gondozták volna rendszeresen, az árvízkor ártérbe kiúszó halak nagy része apadáskor kintrekedt volna, és nem csak a nagy halak pusztultak volna el a lefolyás nélküli posványban, hanem az új nemzedék is. Joggal nevezték tehát a latin oklevelek a fokot halastónak is (piscina), mert ezekkel gondoskodtak a halak szaporodásáról is. Pesty Frigyes 1867-ben már felhívta a figyelmet hazánk régi vízhálózatának a kutatására, és középkori halastavaink számát 3-4 ezerre becsülte. [7] Ortvay Tivadar Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig című munkájában [8] 1050 halastó nevét gyűjtötte ki, 3050 folyó- és pataknév mellett. Különös, hogy Herman Ottó, a magyar halászat néprajzi kutatója [9] ezt a számot túlzásnak tartotta, mégpedig azért, mert
„vizeink akkori halbősége mellett valójában nem is lett volna szükség a mesterséges halastavak olyan nagy számú létesítésére”
. A múlt századvég halászatának tanulmányozása során ugyanis azt hitte, hogy a magyarság ősfoglalkozására talált rá, nem tudta elképzelni azt, hogy ez a halbőség éppen az ember tudatos munkájának volt az eredménye. Szerinte a sok halastó név nem tavakra, hanem csak halászó helyekre, ún. tanyákra vonatkozott, s ez egy tóban, folyóban több is lehetett. Ezenkívül számára a halastó egy völgy elzárásával duzzasztott halastavat jelentett, s ezekből is igen sok volt régen, elsősorban hazánk dombvidéki tájain, pl. a Dunántúlon és az erdélyi Mezőségben is. (A román nyelvben a halastó megjelölésére nem a hal és a tó szókapcsolatával utalnak, hanem külön szavuk van rá, mely kétségtelenül magyar eredetre utal: hãlãstãu.)

Az ember természettel való tervszerű együttműködésének volt köszönhető a középkori

Magyarország csodálatos halbősége. Találóan mutatott rá erre Bél Mátyás 300 évvel ezelőtt: *„De míg a külföldieknek a halasvizek gyakran nagy költségükbe és mesterkedésükbe kerültek, a magyarok számára a természet nyújtotta ezeket. És ha itthon sem hiányoznak, akik maguk építettek halastavakat, kevés volt mégis, aki nem ilyen helyeken épített, amelyeket már a természetes körülmények a halak szaporítására alkalmassá tettek.”*
[10]

Magyarország halbőségéről az első külföldi híradás 1308-ból való: *„Legelőkben, kenyérben, borban, húsban, aranyban és ezüstben bővelkedő föld, halakban pedig minden országnál gazdagabb, Norvégia kivételével, ahol kenyérként és kenyér helyett esznek halat”*
– írja egy névtelen francia szerzetes, aki egész Európát bejárta, és erről tájékoztatást küldött a keresztes háborúra készülő Valois Károly királyi hercegnek
[11]
.
„A Tiszában igen sok a hal, egyetlen folyóban sem láttam még ilyen nagy halakat”
– csodálkozik Bertrandon de la Brocquiére
[12]
, Jó Fülöp burgundi herceg tanácsosa 1433-ban. Mátyás király tudós humanistája, Galeotti
[13]
jegyzi fel elsőnek azt az Európa-szerte ismert mondást, hogy Magyarországon a folyók két rész vízből és egy rész halból állnak. Oláh Miklós
[14]
és az előbb már említett Wernherus is beszámol a hal olcsóságáról a 16. század elején.
„Ez a legnagyobb, legszélesebb és legmélyebb folyó, amelyet valaha is láttam... Belőle fogják ki a legnagyobb és legjobb halakat”
- lelkendezett a Dunáról Piere Choque
[15]
a 16. század elején. A török világutazó és kalandor Evlia Cselebi
[16]
a Balaton ezernél több fajta haláról tud, melyek ízletesebbek, mint más országbeliek. Az angol Edward Brown, II. Károly király orvosa 1673-ban megjelent munkájában
[17]
ezt olvashatjuk:
„Sehol a világon nem találtam annyi jó és hasznosan felhasználható folyót, mint itt.”
Ez a mondata igen találó, mert „felhasználható folyóról” ír! Még azt is írja:
„Amilyen gazdag ez az ország folyókban, ugyanolyan gazdag halakban is... Általában az a szólásmondás járja, hogy a folyó két rész vízből és egy rész halból áll. Hasonlóan gazdag halakban a Bodrog, mely a Tiszába ömlik... Ez a folyó annyira tele van hallal, hogy nyári időben, amikor a vízállás alacsony, valósággal bűzlik a halaktól... A Duna vize nem kevésbé gazdag különféle halfajtákban.”

A 17. század végén hazánkban több éven keresztül is katonáskodó művelt és tudós olasz

hadmérnök, L. F. Marsigli hat kötetes munkát írt a Dunáról. [18] Kitűnő térképek mellett leírja és keresztmetszettel is magyarázott rajzzal mutatja be latin nyelvű könyvében a fok működését, melyet foch-nak ír és canalis-nak fordít. Tehát Marsigli is tudatában volt annak, hogy itt emberi beavatkozással jött létre egy ártéri, vízhasznosítási kultúra.

Ezt az ártéri gazdálkodást nem utolsósorban éppen az tette lehetővé, hogy a magyar jobbágy, a paraszt a halászat jogával is rendelkezett, és ez közvetlenül is érdekeltté tette őt a vízépítésben, melyben kezdeményező, fok-ásó is lehetett. Csodálkozva állapítja meg Oláh Miklós [19] Németalföldön, ahová II. Lajos özvegyét, Mária királynőt elkísérte, hogy Nyugaton a parasztok nem halászhatnak szabadon. *„Akinek hálója van, az minden költség nélkül juthat halhoz, csak tartózkodjék a kevés eltiltott helytől”*
– írja hazájára emlékezve Hungaria című munkájában.
[20]

A jobbágyok halászati joga csak része volt az ártér sokoldalú használatának, jogi feltételének. Szabadon használták az ártér egész területét, erdeit, ligeteit, legelőit és a dombosabb részeken kialakított földjeit is: állatot tartottak, gyümölcsöt termeltek, kertészkedtek, méhészkedtek, halásztak, madarásztak, gyűjtötték a vadmadarak tojásait és tollát, vadásztak, s ahol lehetett, szántottak-vetettek is. Különösen az erdőkhöz és vizekhez való paraszti jog ismeretlen volt Nyugat- Európában. A felszabadító háborúk, Rákóczi Ferenc magyar szabadságharca után, különösen majd Mária Terézia uralkodása alatt lassanként a nyugat-európai joggyakorlat szerint „rendezik” az erdők és vizek használatának kérdését Magyarországon: megfosztják a jobbágyokat az erdők és vizek használati jogától, arra hivatkozva, hogy ez nem is volt jogukban sohasem. A történelmi források egyértelműen bizonyítják, hogy igenis volt, de a magyar parasztságra ráerőltetett nyugati modellben nem volt helye ezeknek a jogosítványoknak. Úgy hivatkoztak rá, hogy nem ismerték el a régi hazai joggyakorlatot. A 18. századi elkülönözések, majd az ún. arányosítás a 19. század végén a Székelyföldön halálos csapást mértek a csaknem ezeresztendős falu- és földközösség hazai formáira. A jogaitól megfosztott népet kivándorlásra, öngyilkosságra, egykézésre kényszerítve.

Lássuk, hogyan semmisült meg a 12–13. századra már virágzó ártéri gazdálkodás. Már a török hódoltság idején pusztulni kezdett az ártéri gazdálkodás, a háborús idők nem kedveztek a tervszerű és összehangolt ártéri együttműködésnek. A kiterjedt árterek, a vizek miatt nehezen járható és áttekinthető erdőségek éppen kedveztek a nép elrejtőzésének, hadjárások idején való menedékhelynek. Mennél vadabbá, járhatatlanabbá, nehezebben megközelíthetővé vált a táj, annál biztonságosabb lett a bujdosók számára. Valószínű, hogy a korábbi gyakorlat alapján az itt élő emberek maguk is hozzásegítettek ehhez az elvaduláshoz. Például a Hadósvány foka bizonyára védelmi célból készült. Szájhagyományból és egykori egyházlátogatási jelentésekből egyaránt tudhatunk meg részleteket erről a világról.

A törökellenes felszabadító háborúk során a Habsburg Birodalom elérte csúcspontját. Nagy és átfogó tervek születtek meg a bécsi udvarban az új nagyhatalom gazdasági és politikai megszilárdítására. Felismerték, hogy az újonnan megszerzett dél-magyarországi területek, a Bánát és Bácska Európa egyik legtermékenyebb területe, és a Birodalom leendő éléskamrájává lehet tenni. Sietve betelepítették e sokat pusztult tájat megbízható német és más telepesekkel, csak éppen a magyarokat zárták ki a telepítésekből. A Bánátba 1779-ig magyar nem tehette be a lábát.

E termékeny tájak gabonáját a Dunán tervezték felszállítani a Birodalom többi részébe, lovakkal vontatott uszályokon. A Duna azonban ebben a 18. század elején talált állapotában nem volt erre alkalmas. Kanyargós, elmocsarasodott tájban, számtalan fokkal átvágott övzátonyok közt folyt, és így nem lehetett kialakítani partjain hajóvontató utat. Nagy tervek születtek. A folyók hajózhatóvá tétele mellett a merkantilisták számos hajózó csatornát is terveztek. Valószínűleg azért is, mert a mesterséges hajózó csatornákat magasabb térszíneken keresztül tervezték, és ott az építendő vontató-utat nem szakíthatták meg a fokok. 1715-ben már a Balatont, Siót a Dunával összekötő csatorna terve is elkészült. [21] A Duna mentén legalább az egyik oldali övzátony hajóvontató úttá való kiépítését meg akarták valósítani. Úgy gondolták, hogy az egyik oldalon feltöltik az övzátonyokat, betöltik az azon járó lovak előtt a fokokat, és az így felemelt összefüggő töltés egyben megvédi a mögötte lévő árteret a vízkiáradásoktól. Ezzel egyszerre nemcsak hajóutat, hanem termőfölddé alakítható földeket is nyerhetnek. Hogy nem az ármentesítés, hanem a hajóút volt elsődlegesen fontos, bizonyítják azok a rendelkezések is, melyek szigorúan szabályozták a folyóvizeken lévő malmok kikötését, a kikötés módját és azt is megtiltották, hogy a folyóba rossz hajókat süllyesszenek a malom-kikötés megkönnyítésére. (Az iszapos mederben a horgony nem akadt meg, a parthoz pedig a hajóvontató út biztosítása miatt nem köthették!)

A több száz kilométer hosszúságú hajóvontató út kiépítése óriási munkát igényelt. A Helytartó Tanács azzal biztatta a nemességet, hogy az építendő töltés egyben gabonatermelésre alkalmas szántóföldeket, és azok árvíztől való védelmét szolgálja, így a part menti birtokosok gabonatermelőkké és az óriási gabonakereskedelem részeseivé is válhatnak. Ugyanakkor a vízügy általános rendezésére is lépéseket tettek. Különösen a síkabb területeken épített malomgátak óriási területeket tettek tönkre és sok pereskedésre adtak okot jobbágyok és földesurak között egyaránt. Talán éppen a malomgátak révén, korábban el nem árasztott, most elmocsarasított területek rendezése során sikerült a közvéleményt a vízrendezések hívévé tenni. A Duna menti hajó- és vontatóút építésére mindenképpen meg kellett szerezni a megyei közgyűlések és földbirtokos urak lelkes hozzájárulását, hiszen a munkálatokat a jobbágyok robotjával kellett megoldaniuk. Tolna megyét 1765-ben utasította a Kancellária az utak rendezésére és a vizek kiöntésének meggátlására. 1771-ben megjelent a Sárvíz szabályozására vonatkozó királyi rendelet. [22] Sigray Károly, a Helytartótanács gazdasági bizottságának elnöke 1773-ban terveket készített a Duna medrének szabályozására és

partjainak feltöltésére. [23] 1774-ben a Helytartótanács felszólítására Tolna megye közgyűlése határozatot is hozott a Duna szabályozásának és a partok feltöltésének végrehajtásáról. A hír futótűzként terjedt el. 1774 szeptemberében a jövőjükért aggódó sárközi jobbágyok könyörgő levelet írattak jegyzőjükkel a vármegyéhez. A levél az ártéri gazdálkodás legszebb dokumentuma, ezért zárójelbe tett magyarázatokkal, kiegészítésekkel szó szerint közlöm, úgy, ahogy Csalog József, a szekszárdi múzeum egykori igazgatója a levéltárban megtalált iratot kimásolta az 1940-es évek elején. Sajnos, a levél eredetije azóta elkeveredett.

„Tekintetes Nemes Vármegye nekünk kegyes Atyáink és Pátronus Uraink! Midőn Felséges királyi Commissárius Úr eő Nagysága Tekintetes Nemes Pest és Tolna Vármegyék érdemes Deputátus urai, az Duna és Sárvizeknek megvizsgálása végett Szegény Helységünk Határjait is megvizsgálták volna, értettük az Inginiernek tellyes szándékát azon lenni, hogy minden Dunából kiszolgáló fokok és erek eltöltessenek és tellességgel el zárassanak ezen felül a Duna Mentében oly töltés vettessék, hogy annak kiáradása azzal meg gátoltassék és e szerint az föld az víz járásoktól és kiöntésektől megmenekedjen. Valóban, ha mindez ugy megtörténhetnék és végbe vitethetnék, talán valami hasznot lehetne remélni; de még akkor is az munkának század részét alig érhetné fel, sött minékünk nyilvánságos károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván félelemmel várhatjuk. Mi pedig kik Gyermekségünktől fogva itt lakunk, és mind nagyobb, mind kisebb árvizeket értünk, és az föld csinyátis leg jobban tapasztaltuk és tudjuk mindenkor a vizeket (és tudjuk, hogy a vizeknek) képesint, vagy rendes árodása hasznunkat szerzi, mert szárazság idején bőséges kaszállást és marha legeltetést tapasztalunk, az Halbul pediglen nemcsak élelmünket és ruházatunkat, hanem minden adóinkat és portio fizetésünket szerezhetyük. Mondhatná valaki, hogy ezek helyet szántó földjeink lesznek, melyekbül valami kevés hasznot várhatunk; de valójában aki ezt megláttya, tapasztalni fogja, hogy oly sikeres és munkálatos, hogy emberi munka akki ezt haszonra fordithassa (nincsen), sőtt inkább az Marha és s.v. sörtés neveléstül és járástul megfosztatunk; de lehetetlen is azt vélünk elhitetni, kik a földnek mivoltát legjobban tudjuk, hogy az rend kívül való árvizek ellen ol töltések, gátok és rekeszek, sőt zugók tétetődhessenek, hogy azzal a Dunának kiöntését rólunk elforditsa, a rendes ki öntések ellen pedig, melyben inkább hasznunk hogy sem kárunk vagyon, nem szükséges, az nagy árodás ellen való munka pedig oly káros lenne, hogy a víz rajtunk maradna posvánnyá válna, és mind minékünk, mind pedig marháinknak Dögletességet nemzené és midőn hirtelen vissza nem mehetne utolsó veszedelmünket és pusztulásunkat okozná. Könyörgünk azért alázatosan és Instálunk a Tekintetes Nemes Vármegye Atyai Irgalmassága előtt, hogy méltóztasson abban módot találni, hogy mi a következendő Nyomorodástul megszabadulhassunk és végső pusztulásra ne juthassunk...”

A levélírók öntudattal hivatkoztak arra, hogy ők ismerik legjobban a vizek járását, és tudják, hogy az árvizet nem lehet ezzel a gáttal elhárítani, s ha mégis megépítik, ez a gát fogja megakadályozni a víz visszavonulását az elöntött ártérből. Így is lett. A következő években már azért könyörögnek, hogy legalább egy helyen engedjék meg a töltés kinyitását, hogy a víz visszafolyhasson, de nem engedték. A korábban művelt, használt táj gyorsan pusztulásnak

indult. Több falu kényszerül végleg elhagyni eddigi lakóhelyét és kiköltözni az ártérből. Legjobban a múlt század elején megkezdett Széchenyi-féle Duna-mappáció ad képet a pusztulásról. A térképlapokhoz mellékelt leírásokban arról olvashatunk, hogy az akkor mocsárként feltüntetett részeken a lakosok vallomása szerint gyermekkorukban gyümölcsösök voltak, és ott labdáztak régen. Az aggódó jobbágyoknak igazuk lett.

A múlt század folyamán alaposabb előkészítés után megépített töltések már nagyobb hullámteret biztosítottak a Dunának, de ezek, a növekvő vízszintek miatt, évről évre javításra és magasításra szorultak. A régi vízrendezési elvekhez, a természettel való együttműködéshez már sehol, senki sem mer visszatérni.

Hazánk területének jelentős részét fenyegeti ma az ár- és belvíz. A folyók vízszintje továbbra is emelkedhet, a belvízzel fenyegetett terület továbbra is nőhet. Egyszerű, veszély esetére megnyitott víztározókkal nem oldható meg megnyugtatóan az árvíz, a belvíz pedig egyáltalán nem. Mire használható a víztározó kisvíznél és árvíz után?

A természeti viszonyok lényegesen nem változtak: a csapadék mennyisége és a napfényes órák száma alig. Változott és változik egy adott időben lefolyó víz mennyisége. A folyók megrövidültek, és a sebesebben lefolyó víz mélyebb medret vágott s ezt tetézték még a kotrások is. Az egykori ártér ma nehezen önthető el átlagos magas víznél, rendkívül magas víznél pedig védhetetlen az ár és belvíz ellen.

Tény marad mégis, hogy Bél Mátyást idézzem: *„De míg a külföldieknek a halasvizek gyakran nagy költségükbe és mesterkedésükbe kerültek, a magyarok számára a természet nyújtotta ezeket. És ha itthon sem hiányoznak, akik maguk építettek halastavakat, kevés volt mégis, aki nem ilyen helyeken épített, amelyeket már a természetes körülmények a halak szaporítására alkalmassá tettek.”* [24]

Nekünk kell újra kihasználni ezt a lehetőséget, hiszen területegységre vetítve semmilyen területen nem lehet akkora hasznot elérni, mint a halastóval. Európa egykor halban leggazdagabb országában ma messze az európai átlag alatt fogyasztunk és termelünk halat.

Elképzelhetőnek tartom, hogy a ma korlátozottan kihasználható egykori ártéri területeken az ártéri gazdálkodás visszaállításával minden termelési ágnál jövedelmezőbb ágazathoz

juthatunk, a birtokviszonyok lényeges átalakítása nélkül is, bár ez is legalább olyan összetett munkát igényel, mint a vízgazdálkodás biztosításának technikai része. Ha az egykori ártéri gazdálkodás ismertté válik a lakosok, a döntéshozók, a politikusok és közgazdászok számára, bízhatunk abban, hogy a magyar teremtő szellem megoldja az új körülmények adta nehézségeket. Bizonyára egyedülálló lenne Európában ez az ártéri gazdálkodás, de nem új, hiszen történelmünkben már egyszer megvalósult – egész Európa bámulatára.

Irodalom:

Balogh Margit: Oláh Miklós Hungariája. Művelődéstörténeti értekezések 8. Bp. é.n.

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1564-1566. Ford.: Karácsony Imre. Török-magyarkori történelmi emlékek, Bp. 1908.

Gulya János szerk.: A vizi madarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből. Bp. 1975.

Haraszti Sándor - Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963.

Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Bp. 1887.

Marsigli, Ferdinand: Danubius Pannonico-Mysicus. Observationibus Geographicis Astronomicis, Hydrographicis, Historicis etc. Amsterdam, 1726.

Ortvay Tivadar: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Bp. 1882.

Pauler Gyula-Szilágyi Sándor: Magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900.

Pesty Frigyes: Magyarország régi vízhálózata. Századok, I. k. 1867.

Tenk Béla: A vízszabályozások Tolna vármegyében a XVIII. században. Tolna vármegye múltjából. Szerk.: Holub József, Szekszárd, 1936.

Timaffy László: Rábaköz és a Hanság. Győr, 1991.

Tóth Károly: A Szekszárd-Bátai Dunavédgát Társulat múltja és jelenje. Szegzárd, 1896.

Wernherus: De admirandis Hungariae aquis. In: Schwandtner: Scriptores Rerum Hungariae. Vindobonae, 1748.

Forrás:

Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Lapja. 2000/6. június

[1] Országos Levéltár. S.80. Duna 126 jelzettel.

[2] Gulya, 1975.

[3] Pauler-Szilágyi, 1900.

[4] Takács Károly kéziratos diplomamunkája (1998.)

[5] Timaffy, 1991.

[6] Wernherus, 1748.

[7] Pesty 1867.

[8] Ortvay, 1882.

[9] Herman, 1887.

[10] Bél Mátyás: Tractatus de re rustica Caput III. De piscatione Hungarica. § e. (Kézirat, kb. 1730)

[11] Haraszti-Pethő, 1963.

[12] uo.

[13] uo.

[14] Balogh, é.n.

[15] Haraszti-Pethő, 1963.

[16] Evlia Cselebi, 1908.

[17] Haraszti-Pethő, 1963.

[18] Marsigli, 1726.

[19] Balogh, é.n.

[20] u.o.

[21] Tenk, 1936.

[22] Tóth, 1896.

[23] uo.

[24] Bél Mátyás, i.m. (lásd 10. sz. jegyzet)